

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՔ

ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱԳՐՈՒՄԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՈՒՄ. ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

Զինավոր ՄեղրՅԱՆ

ԵՊՀ եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ

Ինքնորոշման իրավունքի էությունը բացահայտելու և իրական բովանդակությունը լիարժեք ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է հետադարձ հայացք գցել պատմական զարգացման այն ուղու վրա, որը անցել է ինքնորոշումը: Առավել արդյունավետ եզրակացությունների հանգեցնելու նպատակով համառոտ ներկայացված են պատմական զարգացման այն հիմնական փուլերը, որ անցել է ինքնորոշումը: Դրա արդի ընկալումը առավել համակողմանի հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել ինքնորոշման սկզբունքի ձևավորման պատմական նախադրյալները և զարգացման ուղին:

Միջազգայնագետ իրավաբանները ինքնորոշման իրավունքի պատմական զարգացումը հիմնականում բաժանում են երեք փուլերով: Առաջին շրջանը սկսվում է Վեստֆալիայի խաղաղության պայմանագրով և ավարտվում Վիեննայի Կոնգրեսով (1648-1815 թթ.): Այս ժամանակաշրջանը առավել հայտնի է որպես միապետական կամ դինաստիկ օրինականության շրջան: Հաջորդ փուլը իշխանությունների հավասարակշռման ժամանակաշրջանն է (1815-1914 թթ.): Երրորդ փուլը որպես կանոն համարվում է համաշխարհային երկու պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածը՝ 1918-1939 թթ.: Մենք այս հոդվածում հիմնականում կանդրադառնանք վերջին երկու փուլերի լուսաբանմանը, քանի որ դրանք են ըստ էության որոշիչ եղել ինք-

նորոշման իրավունքի ժամանակակից բովանդակության հարցում:

Վեստֆալիայի խաղաղության պայմանագիրը նշանավորում է ժամանակակից պետությունների իրավահավասարության վրա հիմնված համակարգի զարգացման սկիզբը: Այս ժամանակահատվածից ի վեր՝ ընդհուպ Ամերիկյան և Ֆրանսիական հեղափոխությունները, միջազգային հանրությունը աստիճանաբար հասու էր ազգ-պետությունների ժամանակակից գաղափարին: Համապատասխանաբար, գիտնականները հող են նախապատրաստում ինքնորոշման ժամանակակից ըմբռնման համար: Ինքնորոշումը այդ ժամանակահատվածում երկու հիմնական ասպեկտների՝ մարդու իրավունքը ճանաչելու և ազգ-պետություն գաղափարախոսության միասնություն էր: Այս գաղափարախոսությունները կիրառություն գտան վերը նշված հեղափոխությունների ընթացքում՝ ամրագրվելով այնպիսի փաստաթղթերում, ինչպիսիք են՝ Մարդու իրավունքների Բիլը (1776), Մարդու և քաղաքացու Հռչակագիրը (1789 թ):

Միապետական դարաշրջանում միապետը պետությանը հավասարեցված սուբյեկտ էր և բացարձակ իշխանություն ուներ թե՛ պետության ներսում և թե՛ պետության սահմաններից դուրս: Ժողովուրդը որևէ իրավունք չուներ, քանի որ միապետը կառավարում էր Աստծո անունից: Այս իրավիճակը տիրում էր մինչև Ֆրանսիական և Ամերիկյան հեղափոխությունները: Սակայն սա բոլորովին էլ չի նշանակում, որ չկար հակառակ կարծիք:

Ինքնորոշման իրավունքի նախադրյալները դեռևս ձևավորվել են Ամերիկայի Անկախության հռչակագրի (1776 թ) և Ֆրան-

սիական հեղափոխության (1789 թ) ժամանակաշրջաններում: Հիմնական գաղափարը, որ դրվեց այդ զարգացումների հիմքում, այն էր, որ պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի իր ենթակաների ճակատագրերի համար: Ինքնորոշման իրավունքը Ֆրանսիայում առաջին անգամ ներկայացվեց որպես տարածքի փոխանցման չափանիշ:

Հետագա զարգացումների համատեքստում Լենինն առաջիններից էր, որը գտնում էր, որ ինքնորոշման իրավունքը պետք է հանդիսանա ժողովուրդների ազատագրման չափանիշ:

Ֆրանսիական հեղափոխությունը հռչակեց ինքնորոշման սկզբունքը ընդդեմ բռնատիրության և միապետության: Այս սկզբունքի համաձայն՝ բոլոր քաղաքացիները օժտվում էին հավասար իրավունքներով, և աստվածային հիմքը դադարում էր օրինական իշխանության աղբյուր լինելուց: Վերը նշված փաստաթուղթը հետագայում լրացվեց ժողովուրդների իրավունքների մասին Հռչակագրով: Հռչակագիրն ամրագրում էր բոլոր ժողովուրդների անձեռնմխելիությունը, հարգանքը նրանց անկախության և ինքնիշխանության հանդեպ, պատերազմի և ագրեսիայի դատապարտումը, ինչպես նաև չմիջամտելու սկզբունքը: Նշված սկզբունքները նոր հասարակության հիմքն էին:

Ազգային սկզբունքը ժամանակի ընթացքում չարդարացրեց իրեն և իր տեղը գիջեց պետության սկզբունքին: Ազգային սկզբունքն ինքնին ժամանակավոր բնույթ էր կրում, քանի որ ստեղծվել էր ի հակադրություն միապետական և բռնատիրական համակարգերի, և այդ իսկ պատճառով էլ ժամանակի ընթացքում ազգային սկզբունքի բովանդակությունն ընդլայնվեց պետությունների սահմաններից դուրս:

Իշխանությունների հավասարակշռման փուլ (1815-1914): Ինքնորոշման իրավունքի զարգացման հաջորդ փուլի սկիզբը նշանավորվում է Վիեննայի Կոնգրեսով, որը առաջադրեց ինքնորոշման լիովին նոր

փիլիսոփայություն և հասկացություն՝ որպես հիմք ընդունելով իշխանության կառավարումը:

Վիեննայի Կոնգրեսը հաստատեց իշխանությունների հավասարակշռման սկզբունքի գերակայությունը ազգային սկզբունքի հանդեպ, ինչը նշանակում էր, որ տարածքները կարող են վաճառվել՝ հանուն կայունության՝ անկախ բնակչության ցանկությունից: Կայունություն ապահովելու նկատառումներով Կոնգրեսը թույլատրեց կիրառել տարածքների փոխանցման այն մեթոդները, որոնք կիրառվում էին դինաստիկ ժամանակաշրջանում՝ առանց հաշվի առնելու տարածքի բնակչության կարծիքը: Ցանկացած անջատողական տրամադրություն ճնշվում էր: Այս իրավիճակում, իհարկե, առկա էր նաև ընդդիմություն, որը հակադրվում էր այն փիլիսոփայությանը, համաձայն որի չկառավարվող ինքնորոշումը կարող է էապես վտանգել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը: Այս կացությունը տևեց մինչև 1917-1918 թթ.:

Հունական և Բելգիական անջատումները ազգային սկզբունքի վերածնման վառ օրինակներ էին, սակայն միևնույն ժամանակ Իտալիայի տարբեր հատվածներում իրականացրած հանրաքվեի արդյունքում տեղի ունեցած միավորումը բացառություն էր ազգային սկզբունքից: Իտալիայի և Գերմանիայի միավորման նախադեպերը փաստորեն հիմնված էին իշխանությունների հավասարակշռման սկզբունքի վրա, որը համահունչ էր ժամանակի ոգուն:

Ինքնորոշման հիմնական դրսևորումները համաշխարհային երկու պատերազմների միջև: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը նշանավորում է ինքնորոշման զարգացման երրորդ փուլի սկիզբը: Պատերազմից հետո ինքնորոշումը սկսվում է դիտվել որպես միջազգային հարաբերությունների առօրյա խնդիր, այլ ոչ թե հեղափոխական գաղափար: Ինքնորոշման սկզբունքի կիրառման շնորհիվ հնարավոր դարձավ վերականգնել մի շարք

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

պետությունների միջազգային և քաղաքական կարգավիճակը. օրինակ՝ Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Ռումինիա, Չարավալա-վիա, Բալթյան երկրներ, Ուկրաինա և Ֆինլանդիա: Ինքնորոշման սկզբունքի հիմնական առանցքը՝ բնակչության մեծ մասի կամքի արտահայտությունը, հիմք հանդիսացավ առաջնային քաղաքական լուծումների համար (Դանցիգ, Մեմել և Սաարի տարածքը): Այնուամենայնիվ, ինքնորոշման սկզբունքի կիրառումը առավել հստակեցվեց միայն Վերսալի խաղաղության պայմանավորվածություններում ամրագրվելուց հետո միայն: Ոչ իշխանությունների հավասարակշռման և ոչ էլ ինքնորոշման սկզբունքը առանձին- առանձին բավարար չեն միջազգային անվտանգությունն ու խաղաղությունը ապահովելու համար: Այդ իսկ պատճառով էլ ինքնորոշման կիրառման լավագույն մոդելը կոմպլեքս մոտեցումն է, որը ներառում է հիշատակված բոլոր սկզբունքները:

Ինքնորոշման կիրառման մասն օրինակներից է Ալաևոյան կղզիների գործը: Այն, ինչպես նաև Լենինի և Վիլսոնի պատկերացումները ինքնորոշման մասին մեզ օգնում են հասկանալ խնդրո առարկա սկզբունքը այն բովանդակությամբ, ինչպիսին որ է այսօր: Փորձ կատարենք վեր հանել այն հիմնական բաղադրիչները, որոնց ամբողջությունը ինքնորոշման սկզբունքն է: Դրանցից առաջինը այսպես կոչված ազատ կամքի դրսևորումն է (Լեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Բալթյան երկրների, Ուկրաինայի և Ֆինլանդիայի փորձը), մինչդեռ մյուս բաղադրիչը վերաբերում է կամքի արտահայտման հստակ իրավիճակներին, որոնք նպատակաուղղված են տարածքային աննշան փոփոխություններ կատարելուն:

Ինքնորոշման նկատմամբ բավականին անսովոր մոտեցում որդեգրեց նացիստական Գերմանիան: Հիտլերի և նացիստ

գիտնականների համար ինքնորոշումը հիմնված է արյան (ռասայի) վրա: Այն պաշտպանում է գերագույն ռասայի ինքնորոշման իրավունքը: Գաղափարապես նույն մոտեցումը որդեգրվեց նաև կոմունիստների կողմից. էական տարբերությունն այն էր, որ կոմունիստները համարում էին, որ ինքնորոշվելու իրավունք ունի միայն աշխատավոր դասակարգը:

Միջազգային-իրավական գրականության մեջ ընդունված է համարել, որ ինքնորոշման սկզբունքի արմատները սկիզբ են առնում ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ 1918 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի միացյալ նստաշրջանին հասցեագրված տասնչորս կետերից: Նշված փաստաթղթում հղումներ կան Լուսավորության դարաշրջանի աղբյուրներին³:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը տեղի ունեցած զարգացումների հիման վրա 1920 թ. Ազգերի Լիգայի Խորհուրդը կազմավորեց երեք իրավաբաններից կազմված հանձնաժողով, որի խնդիրն էր ուսումնասիրել՝ արդյոք Ալաևոյան կղզիներն իրավունք ունեն անջատվել Ֆինլանդիայից և միանալ Շվեդիային:

Լենինը և ինքնորոշման խորհրդային հանցակարգը: Իշխանության գալուց ի վեր բոլշևիկները հայտարարեցին ինքնորոշման սկզբունքի կիրառումը նախկին Ռուսական կայսրության տարածքում ապրող ազգությունների համար: Այդօրինակ քայլը ավելի շատ պայմանավորված էր նորաստեղծ ռեժիմի թուլությամբ: Կարճ ժամանակ անց Լենինը չեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղության պայմանագրերը և զինված միջամտությամբ փորձեց վերադարձնել Ուկրաինան և Ֆինլանդիան: Լենինը հայտարարեց, որ ինքնորոշումը օգտակար հեղափոխական կարգախոս է, որը կորցնում է իր արդիականությունը և նշանակությունը այն պահից սկսած, երբ աշխատավոր դասակարգը հասնում է իշխանության, և երբ բազմազգ պետությունները վերածվում են միասնական սոցիալական կարգի՝ սոցիալիստա-

կան (կոնունիստական) դաշնությամբ⁴:

Սոցիալիստական կամ կոնունիստական դաշնության գաղափարն իրականում հակասում էր ինքնորոշման սկզբունքին, քանի որ իշխանությունը կենտրոնանում էր միայն մեկ կազմակերպության՝ տվյալ դեպքում կոնունիստական կուսակցության ձեռքերում:

Խորհրդային իշխանությունները Լենինի և Ստալինի օրոք դոկտրինալ մակարդակում սահմանեցին ազգ, էթնոս հասկացությունը՝ հաշվի առնելով այն ժամանակվա Ռուսաստանում առկա ազգային հարցը:

Խորհրդային Միությունը մինչև 1991 թ. պայքարում էր երկու սկզբունքները հաշտեցնելու ուղղությամբ՝ ինքնորոշում և ֆեդերալիզմ: Դաշնության գաղափարը չէր ընդունվում ո՛չ Մարքսի, ո՛չ Լենինի և ո՛չ էլ Էնգելսի կողմից: Ֆեդերալիզմը միջոց էր ինքնորոշման հարցը հանդարտեցնելու համար: Անջատման իրավունքի ամրագրումը 1924 թ. Խորհրդային սահմանադրության մեջ ավելի շատ ձևակառուցում էր, ֆիկցիա: Անջատման ցանկացած փորձ կհամարվեր հակահեղափոխական քայլ⁵: Անջատման նկատմամբ նման վերաբերմունքը մնաց անփոփոխ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը: ԽՍՀՄ ժամանակահատվածի համար ինքնորոշում տերմինն օգտագործել է այդքան էլ տեղին չի լինի, քանի որ այն բավարարում էր սոսկ մշակութային ինքնավարության սահմաններով: Հիմնական գործիքը, որ Խորհրդային իշխանություններն օգտագործում էին ազգային-էթնիկական խնդիրները լուծելու համար, «քաղաքական և տարածքային» ինքնավարությունն էր: Մասնավորապես, որոշակի ազգային կամ էթնիկական խմբերի միութենական հանրապետության կարգավիճակ չտրամադրելը ուղեկցվում էր համապատասխան վարչական սահմանների ամրագրմամբ և հաճախ նաև բնակիչների տեղափոխությամբ: Նման քայլերը իրականացվում էին կամայական՝ Խորհրդային իշխանությունների քաղաքական շահերը հաշվի առնելով⁶:

Ընդհանրացնելով նշվածը՝ կարելի է նշել, որ Լենինը և նրա համախոհները օգտագործեցին ինքնորոշման սկզբունքը հեղափոխությունը իրականացնելու նպատակով, սակայն աղավաղեցին այդ սկզբունքի իրական բովանդակությունը ԽՍՀՄ գոյության ժամանակահատվածում:

Վիլսոնի տեսակետը ինքնորոշման վերաբերյալ: Վուդրո Վիլսոնի տեսակետները ևս էական ազդեցություն ունեցան ինքնորոշման սկզբունքի ժամանակակից բովանդակության ձևավորման գործում: Վիլսոնի դիրքորոշումը Աալադյան կղզիների գործի վերաբերյալ լիովին արտացոլում է ինքնորոշման սկզբունքի ժամանակակից բովանդակությունը՝ և ներքին, և արտաքին դրսևորումներով (1924թ.): Սակայն, ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ Վ. Վիլսոնի պատկերացումները չէին համապատասխանում պետությունների՝ Ազգերի Լիգայի շրջանակներում ձևավորված այդ ժամանակաշրջանի պրակտիկային: Վիլսոնի դիրքորոշումը ինքնորոշման հարցի կապակցությամբ ռեակցիա էր բուլշևիկների և պատերազմական ժամանակաշրջանի՝ ինքնորոշման ընկալումների նկատմամբ⁷: Արտաքին ինքնորոշման կողմնակից էր և կողմ էր Ավստրո-Յունգարական կայսրության փլուզմանը⁸: Արտաքին ինքնորոշման իրավունքը առավել զարգացում ապրեց ավելի ուշ և հիմնականում ներառում էր հետևյալ երկու տարրերը՝ սեփական պետությունը (sovereignty) ընտրելու ժողովրդի իրավունք և մեկ պետությունից մյուսին չփոխանցվելու իրավունք⁹: Վիլսոնը նաև ընդգծում էր այդ սկզբունքի ապակայունացնող պոտենցիալը՝ փորձնական կիրառության դեպքում:

Այդ ժամանակահատվածի գերտերությունները չէին կիսում Վիլսոնի պատկերացումները ինքնորոշման մասին, ուստի այն չներառվեց Ազգերի Լիգայի Դաշնագրի հոդված 10 –ում: Այդ հոդվածը ամրագրեց միայն պետությունների տարածքային ամբողջականության և քաղաքական անկախության սկզբունքը: Ինքնորոշման իրա-

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

վունքի կիրառումն էապես սահմանափակված էր Ազգերի Լիգայի շրջանակներում և միայն պետք է իրականացվեր հիշատակված Դաշնագրով ամրագրված ընթացակարգերում: Չնայած Ազգերի Լիգայի շրջանակներում ստեղծված ինքնորոշման համակարգը չէր համապատասխանում Վիլսոնի իդեալներին, այնուամենայնիվ փոքրամասնությունների պաշտպանությանն առաջադրված համակարգը բավականին մեծ քայլ էր ազգային սկզբունքի իրագործման ճանապարհին: Սակայն Ազգերի Լիգայի համակարգում փոքրամասնությունների պաշտպանության մեխանիզմը արդյունավետ չէր, իսկ դրա պատճառներից էր նաև այն, որ այդ մեխանիզմը չէր կիրառվում նաև գերտերությունների նկատմամբ, և չկար այդ նորմերի կիրառումն ապահովող գործուն կառուցակարգ: 1919 թ. հունիսի 28-ին Գերմանիան և դաշնակից ուժերի ներկայացուցիչները ու այլ տերություններ Վերսալում ստորագրեցին Խաղաղության պայմանագիր: Պայմանագրի երկրորդ մասը նախատեսում էր Գերմանիայի նոր սահմանները: Գերմանական վեց տարածքների հնարավորություն տրվեց որոշելու իրենց հետագա ճակատագիրը պլեբիսցիտի միջոցով: 1921 թ. մարտ ամսին անցկացված պլեբիսցիտի ժամանակ մեծ մասը քվեարկեց հօգուտ Գերմանիայի հետ միավորվելուն: Եվրոպայի այլ հատվածներում ևս անցկացվեցին պլեբիսցիտներ:

Աալանդյան կղզիների գործը: Այն պահին, երբ ծագեց Աալանդյան կղզիների գործը, ինքնորոշումը ենթադրում էր լրիվ անկախություն: Այդ է պատճառը, որ իրավագիտական գրականության մեջ հատկապես շեշտվում է, որ Ազգերի Լիգայի կողմից կղզիների միավորվելը Շվեդիայի հետ չընդունելը հավասարազոր էր ինքնորոշումը մերժելուն: Ազգերի Լիգան հաշվի առավ թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ինքնորոշումը՝ այդպիսով ընդունելով Վիլսոնի մոտեցում-

ները ինքնորոշման նկատմամբ: Ազգերի Լիգայի նման մոտեցումը ամուր հիմքեր դրեց ինքնորոշման կոնցեպցիայի հետագա զարգացման համար: Հետագայում Աալանդյան կղզիների գործը բազմիցս հիշատակվել է որպես ինքնորոշման իրավունքի առավել լիբերալ մեկնաբանության օրինակ: Աալանդյան կղզիների գործը կարելի է դասակարգել և իրավական, և քաղաքական տեսանկյունից: Իրավական վեճը քննարկում էր Ազգերի Լիգայի Իրավաբանների Հանձնաժողովը, մինչդեռ վեճի քաղաքական կողմը քննարկվում էր Ձեկուցողների Հանձնաժողովում (Commission of Rapporteurs): Խնդիրը ծագեց Ֆինլանդիայի անկախանալու պահից՝ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո: Աալանդյան կղզիների բնակիչները նույն տարվա դեկտեմբերին ընդունեցին Ռուսաստանից անկախանալու հռչակագիր: Իր եզրակացության մեջ Հանձնաժողովը կատարեց մի շարք արժեքավոր դատողություններ. մասնավորապես՝ ինքնորոշումը բացարձակ իրավունք չէ, այն պետք է իրականացվի յուրովի, յուրաքանչյուր իրավիճակի առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ համաձայնության հիման վրա: Դա նշանակում էր, որ ժողովրդի կամքից զատ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև մի շարք գործոններ, ինչպես՝ տնտեսական, քաղաքական և անվտանգության¹⁰:

Հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ այդ սկզբունքը միջազգային իրավունքի բաղկացուցիչ մաս չէ, և Ազգերի Լիգան այն չի նախատեսել իր դաշնագրում: Հանձնաժողովը, սակայն, նաև որոշակի լիբերալ մեկնաբանություններ տվեց ինքնորոշման սկզբունքին՝ մասնավորապես ընդգծելով այն հանգամանքը, որ թերկառավարվող տարածքներն իրավունք ունեն անջատվելու:

Չնայած այն հանգամանքին, որ մինչև 1945 թ. ինքնորոշման իրավունքն այդքան զարգացած չէր, այնուամենայնիվ այս գործը վերը հիշատակված պլեբիսցիտների և Ազգերի Լիգայի մանդատային համակար-

գի հետ մեկտեղ (ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը միայն հատուկեմտ իրավիճակներում) ներկայացնում են միջպատերազմյան ժամանակաշրջանում այս կոնցեպցիայի քաղաքական ուժի մասին: Աւլանդյան կղզիների գործը նախադեպ է, որի հիման վրա հետագայում ձևավորվեց ինքնորոշման սկզբունքը ժամանակակից ընկալմամբ: Նույնիսկ 1945 թ. հետո՝ ապագա դուքայնացման ընթացում, Աւլանդյան կղզիների գործի քննության ժամանակ ձևավորված սկզբունքները և ինստիտուտները իրենց կիրառելիությունը գտան, ինչպես օրինակ՝ վաղահաս ճանաչման դոկտրինան¹:

Ինքնորոշումը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Այն նախադրյալները, որ ստեղծվեցին քննարկված փուլերում, հիմք հանդիսացան երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հետագա զարգացումների և ինքնորոշման իրավունքի՝ որպես իրավական սկզբունքի վերջնական ձևավորման և ամրագրման համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային իրավակարգի զարգացման նոր նախադրյալները ստեղծվեցին ՄԱԿ-ի հիմնադրմամբ և ՄԱԿ-ի Կանոնադրության ընդունմամբ: Կանոնադրության մշակման և նախապատրաստման աշխատանքները հիմնականում նպատակ էին հետապնդում ամրագրելու ինքնորոշման սկզբունքը և հիմքեր ստեղծելու դրա կիրառումն ապահովելու համար: Սան Ֆրանցիսկոյում տեղի ունեցած քննարկումների ընթացքում ԽՍՀՄ-ի կողմից առաջարկ կատարվեց փոփոխություն կատարել հոդված 1 (2)-ում և հոդված 55-ում՝ ավելացնելով հետևյալ պարբերությունը. «Ազգերի և ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա»: Բնականաբար, ԽՍՀՄ-ի կողմից այս գաղափարն առաջ քաշելը հիմնականում պայմանավորված էր արտաքին քաղաքական խնդիրներով, մասնավորապես՝ ԽՍՀՄ տարածման հարցը լուծելու նպատակով: Ի հակադրություն այս քայլի՝ արևմտյան պե-

տությունները առաջ քաշեցին խնամակալության ինստիտուտի գաղափարը: ՄԱԿ-ի ստեղծումը նպաստեց ինքնորոշման հիմնախնդիրը բարձրացնելու միջազգային մակարդակի: Կանոնադրությունը միայն ամրագրում է ինքնորոշումը սկզբունքի մակարդակով՝ առանց դրա կիրառման համար անհրաժեշտ պայմանները և նախադրյալները նախատեսելու: ՄԱԿ-ի նախագծողները իրականում չէին կարող կանխատեսել ինքնորոշման իրավունքի հետագա զարգացումները, որոնք տեղի ունեցան սառը պատերազմի ընթացքում և ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Ըստ նրանց՝ ինքնորոշումը ենթադրում էր ինքնորոշում միայն պետության սահմաններում: Ինքնորոշման նոր ձևերը զարգացում ապրեցին հետագայում՝ տարբեր քաղաքական գործոնների դրդմամբ: Զարգացման առաջին փուլը ՄԱԿ-ի ստեղծումից հետո հիմնականում սահմանափակվեց հակազաղութային պայքարով: Ինքնորոշման իրավունքի դրսևորման տարբեր ձևերը հիմնականում արդյունք են Աֆրասիական Արևելյան բլոկի երկրների կողմից վարած դիվանագիտության: 1975 թ. արդեն Զելանդիայի եզրափակիչ ակտում, ինչպես նաև 1970 թ. Միջազգային իրավունքի սկզբունքների ճշակագրում ամրագրվեց ինքնորոշման ավելի լայն մեկնաբանությունը՝ չսահմանափակելով այն միայն հակազաղութային պայքարով: 1966 թ. Դաշնագրերը ամրագրեցին ինքնորոշման իրավունքի ընկալման նոր մակարդակ, որին հաջորդեցին վերը հիշատակված հռչակագրերը: Այս ամրագրումը նախատեսեց հստակ կապ ինքնորոշման և մարդու իրավունքների միջև՝ ստեղծելով այդ սկզբունքի իրագործման լրացուցիչ երաշխիք: Նման երաշխիքները, իհարկե, հնարավոր եղավ որոշակիորեն կյանքի կոչել միայն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո միայն:

Ապազաղութայնացման գործընթացը. տարածքային ամբողջականությունը որպես տարածքային միասնության պահպանման գործիք: Ինքնորոշումը որպես իրավունք և

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

որպես սկզբունք չէր նախատեսվել 1948 թ. Մարդու իրավունքների ունիվերսալ Յճակագրով: Յճակագրում ամրագրված իրավունքները ավելի շատ կրում էին անհատական և ընդհանուր բնույթ: Գլխավոր ասամբլեան 1960 թ. ընդունեց Յճակագիր գաղութային երկրներին և ժողովուրդներին անկախություն տրամադրելու մասին: Այս ակտում ինքնորոշումը սահմանվեց որպես իրավունք, որը հետագայում հիմք հանդիսացավ 1966 թ. Դաշնագրերում համապատասխան ամրագրում կատարելու համար: Ինքնորոշման իրավունքի հետագա զարգացման տեսանկյունից բեկումնային էր Բանդանգի կոնֆերանսը (1956 թ.), որի ընթացքում սուվերեն պետությունների միջև վեճերի խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ քննարկումները վերափոխվեցին գաղութային լծից ժողովուրդների անկախության սկզբունքի: Այս տեսանկյունից եզրափակիչ իրավական փաստաթուղթ է 1970 թ. Միջազգային իրավունքի վերաբերյալ սկզբունքների հռչակագիրը: Այս փաստաթուղթը առաջիններից մեկն էր, որով նախատեսվեց, որ ինքնորոշման իրավունքը ավելին է, քան լոկ հակագաղութային պայքարը: Այս փաստաթղթում ամրագրված ինքնորոշման ձևերը նախկինում կիրառվել էին տարբեր պետությունների կողմից՝ բացառությամբ էթնիկ ինքնորոշման դեպքերի: Էթնիկ ինքնորոշումների խնդիրը ավելի արդիական դարձավ 1970 թ. Յճակագրի տեքստի ընդունումից հետո միայն, որին հատուկ ուշադրություն դարձվեց 1993 թ. ԵԱՀԿ-ի Վիեննայի հռչակագրում, որը ճանաչեց էթնիկ խմբերի ինքնորոշման իրավունքը որոշակի հանգամանքների առկայության դեպքում միայն: Այնուամենայնիվ, նշված փաստաթուղթը ևս մեծ շեշտադրում էր կատարում տարածքային ամբողջականության սկզբունքի վրա: Հակագաղութային տրամադրությունների կուտակումը հնարավորություն ընձեռեց ԽՍՀՄ-ին ավե-

լի որոշակի բարձրացնել ինքնորոշման իրավունքի արդիականության խնդիրը հակագաղութային պայքարի համատեքստում¹²: Ապագաղութայնացման նպատակով ինքնորոշման իրավունք կիրառելու պրակտիկան սկսվեց 1955 թ.-ից և իր զագաթնակետին հասավ 1960-ականներին, երբ ՄԱԿ-ի անդամ դարձան 17 նախկին գաղութներ՝ 16-ը Աֆրիկայից և Կիպրոսը: Գործընթացը շարունակվեց, և ՄԱԿ-ի անդամների շարքը համալրվեց նաև Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի նախկին գաղութներով:

1960 թվականը բեկումնային դարձավ միջազգային իրավունքի զարգացման համար: Այդ տարում Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ընդունվեց Գաղութային հռչակագիրը: Ինքնիշխանության բովանդակությունն ընդլայնվեց և ընդգրկեց նաև ինքնորոշվող միավորները (նախկին գաղութները): Պարադոքսալ զարգացումն այն է, որ ինքնորոշման սկզբունքի կիրառման հետևանքով ստեղծված պետություններն իրենց գործելաճով շատ հեռու էին ինքնորոշման սկզբունքը հարգելու գաղափարից՝ հասկանալի պատճառներով: Նախկին գաղութների անկախացումից անմիջապես հետո չէր ճանաչվում որևէ անջատման իրավունք նորաստեղծ պետությունների տարածքում բնակվող էթնիկ, կրոնական կամ լեզվական փոքրամասնությունների համար¹³:

Հետագա զարգացումները և բազմաթիվ կոնֆլիկտները հատկապես նորաստեղծ պետություններում հանգեցրեցին ինքնորոշման իրավունքի նոր դրսևորումների ի հայտ գալուն, այդ թվում նաև՝ հատուցողական անջատման գաղափարը (remedial secession): Վերջինս իր վերջնական զարգացումն ու ամրագրումը դեռ չի գտել և վեճի առարկա է միջազգային իրավագիտության շրջանակներում:

Ընդհանրացնելով ինքնորոշման իրավունքի պատմական զարգացման մասին բռնությունը՝ կարելի է անել հետևյալ հիմնական եզրահանգումները: Նախ և առաջ՝

ինքնորոշումը սկսեց օգտագործվել նաև որպես տարածքային փոփոխությունների համար կիրառվող չափանիշ, երկրորդ՝ ինքնորոշման սկզբունքը սկսեց դիտվել իբրև ժողովրդավարական սկզբունք, որը նպատակ ունի լեգիտիմացնել ժամանակակից պետությունների կառավարությունները: Սկզբունքի հետագա զարգացումները հանգեցրեցին այն բանին, որ այն սկսեց կիրառվել հակազաղութային պայքարի: Այստեղից էլ ինքնորոշման սկզբունքի նեղ՝ միայն հակազաղութային պայքարի համատեքստում մեկնաբանելու միտումները, որոնք շարունակվում են մինչ օրս: Եվ վերջին կամ արդիական ընկալումը, համա-

ձայն որի տարբեր էթնիկ կամ կրոնական խմբերը, որ փոքրամասնություն են որևէ պետության տարածքում, պետք է ունենան անջատվելու և սեփական պետությունը ստեղծելու իրավունք: Ջարգացման այս հետագիծը ըստ էության միջազգային իրավական մարտահրավերների փոփոխման հայելային արտահայտությունն է: Այլ բաներով ասած՝ միջազգային իրավունքի զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում այն օգտագործվել է որպես գործիք այս կամ այն մարտահրավերներին պատասխանելու և որոշակի հիմնախնդիրներ լուծելու նպատակով:

¹ Տե՛ս Antonio Cassese, *Self-determination of Peoples. A Legal reappraisal*. Cambridge University Press, էջ 14:

² Տե՛ս S. Calogeropoulos-Straits, *Les Droit Des Peoples a Disposes d'eux Memes*, էջեր 18-19:

³ Տե՛ս Նույն տեղը, էջեր 20-21:

⁴ Տե՛ս Bernard Morris, 'Soviet Policy Toward National Communism: The Limits of Diversity'. *The American Political Science Review* Vol. 53 Issue 1 (March 1959) pp. 128-137 at 130.

⁵ Տե՛ս Vernon Aspaturin, 'The Theory and Practice of Soviet Federalism', էջ 27:

⁶ Տե՛ս Martti Koskenniemi, 'National Self-Determination Today: Problems of Legal Theory and Practice'. In Robert McCorquodale (ed.), *Self-Determination in International Law*, pp. 77-140 at 71.

⁷ Տե՛ս Michla Pomerance, 'The United States and Self-Determination: Perspectives on the Wilsonian Conception'. *American Journal of International Law* Vol. 70 Issue 1 (January 1976) pp. 1-27 at 2; 12. 'Wilson proposed a new international system in which all nations

might share in the benefits of war and ultimately bear together the burdens it had imposed. Wilsonism meant a sort of United States of Western Civilisation'.

⁸ Տե՛ս Derek Heather, *National Self-Determination: Woodrow Wilson and his Legacy* (New York: St. Martin Press, 1994) էջեր 42; 47-52.

⁹ Տե՛ս Michla Pomerance, 'The United States and Self-Determination', p. 18.

¹⁰ Տե՛ս «Official Journal, League of Nations. Special Supplement», No. 3 (October 1920) p. 6.

¹¹ Տե՛ս Charles Noble Gregory, 'The Neutralisation of the Aaland Islands', p. 76.

¹² Տե՛ս Bernard Morris, 'Soviet Policy Toward National Communism: The Limits of Diversity'. *The American Political Science Review*. Vol. 53 Issue 1 (March, 1959) pp. 128-137 at 128.

¹³ Տե՛ս Michael K. Addo, 'Political Self-determination within the Context of the African Charter on Human Rights'. In Robert McCorquodale (ed.), *Self-Determination in International Law*, էջեր 257-278:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРИНЦИПА
САМООПРЕДЕЛЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ****Зинавор МЕГРЯН**

*Аспирант кафедры европейского и
международного права ЕГУ*

В представленной статье автор обсуждает проблемы становления принципа самоопределения народов в современном международном праве. Проведенный анализ исторического процесса формирования

важнейшего принципа международного права, подводит автора к ряду выводов, которые имеют непосредственное отношение к ряду международно-правовым проблемам, существующих в современном мире. В частности, это касается попыток сведения права на соопределения к так называемым “колониальным случаям”, что по мнению автора необоснованно как в историческом, так и правовом аспекте.